

DOI: 10.30840/2413-7065.4(77).2020.219724

СУЧАСНІ ІНДОАРІЙСЬКІ СТУДІЇ У ДОСЛІДЖЕННІ ПРОБЛЕМ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ*

Наш захід приурочений до 80-річного ювілею Степана Наливайка – сходознавця-індолога, багаторічного працівника та одного із засновників Інституту українознавства, з ім'ям якого, власне, і пов'язане постання у вітчизняній науці наукового напрямку, що його, за назвою однієї з книг Степана Івановича, можна було б означити терміном «українська індоаріка».

Нині ми сердечно вітаємо Степана Івановича з цим ювілеєм і шкодуємо, що стан здоров'я, на жаль, не дає йому змоги бути тут присутнім. Проте ця дата – зручний привід, аби започаткувати в Інституті важливий науковий захід, який, можливо, варто було започаткувати вже давно.

Певна річ, до цієї доповіді увійшла лише невелика частка того величезного матеріалу, що представлений у науковому доробку Ст. Наливайка, власних дослідженнях, а також дещо з того ще неопублікованого матеріалу, який нині перебуває «у дослідницькій кухні». Виходячи з того, що це перший захід такого роду, по можливості підібрано найбільш популярний матеріал, а саму доповідь розбито на низку окремих сюжетів, які умовно названо замальовками. Наукову аргументацію висловленого у форматі такої оглядової доповіді, зрозуміло, завжди можна відшукати у відповідних монографіях та статтях.

Замальовка 1. Заспів

Луцьк. 6 грудня 1890 року. У листі до свого дядька М. Драгоманова Леся Українка пише:

«Та от ще напишіть мені, прошу, чи не знаєте, може, який є переклад ведичних гімнів на французькій або німецькій мові, може б я його собі купила, бо страшно мені сподобалися ті гімни по урив-

ках, які я знайшла в «Історії» Менара».

Як з'ясував український дослідник В. Шаян, поетеса послугоувалася підручником «Історія стародавніх народів Сходу» французького історика та письменника Луї Менара – своєрідним «першим курсом порівняльного мовознавства», у якому стверджувалася виняткова спорідненість слов'янських мов із санскритом і який, на думку дослідника, мав справити на поетесу виняткове враження. Не менше враження на неї мусив справити й світогляд ведійських аріїв. Як зазначає дослідник, «стрінемо тут подиву гідні рівнобіжності із тим світоглядом, що його відтворює Леся у її «Лісовій пісні», а образ Мавки знаходить дивовижний перегук з одним із найпоетичніших гімнів «Рігведи», у якому йдеться про лісову фею. Вона уявляється в подобі дівчини, що ховається в лісових нетрях, нечутно ступає лісовими стежинами і тільки ледве вловимі шерехи виказують її присутність. Її звати *Араньяні*, тобто Лісовичка, вона – мати лісових

* Доповідь виголошена на Перших індоарійських читаннях 29.09.2020 р. (НДІУ, м. Київ).

звірів, лісова богиня, персоніфікований образ обоженого лісу».

До ведичних гімнів Леся Українка звертається знову під час роботи над підручником «Історія східних народів». Індологічні зацікавлення були властиві І. Нечую-Левицькому, І. Франкові, першому українському санскритологу Павлу Ріттеру, сходознавцеві та перекладачеві Олексію Баранникову. Кілька десят творів на тему «Шакунтали» створив український письменник і композитор Гнат Хоткевич. Український археолог В. Хвойка вважав за можливе називати відкритим наприкінці XIX ст. Києво-Трипільську археологічну культуру «древньорійською». А М. Грушевський в «Історії України-Руси» висловлював припущення про те, що «правітчиною» індоєвропейських (орійських) народів була саме Східна Європа.

Замальовка 2.

«Індоєвропейська проблема»

Вже перші європейці, що побували в Індії, з подивом відзначали неабияку подібність тутешніх і європейських мов. А 1786 р. англійський мовознавець сер Уільям Джонс висловився про очевидний зв'язок санскриту з грецькою, латиною, кельтською та давньоперською мовами, який годі було пояснити звичайним запозиченням. «Санскритська мова, – писав дослідник, – якою б не була її давнина, має дивовижну структуру, більш досконалу, ніж грецька мова, більш багату, ніж латинська, і більш прекрасну, ніж кожна з них, але яка виявляє настільки

близьку спорідненість із цими двома мовами як у коренях дієслів, так і у формах граматики, що вона не могла бути породжена випадковістю, спорідненість настільки сильну, що жоден філолог, який узявся б досліджувати ці три мови, не зможе не повірити в те, що всі вони походять від спільного джерела, яке, можливо, більше не існує».

Подальші студії у царині порівняльного мовознавства переконливо довели, що лексика, фонетика та граMATика мов численних народів Євразії, серед них і слов'ян, справді мають багато спільного; до непоодиноких лінгвістичних збігів додавалися й численні сходження на міфологічному рівні. Ця обставина настільки вразила науковий світ, що один із найвідоміших лінгвістів XIX ст. Макс Мюллер писав: «Якби мене запитали, що я вважаю найбільшим відкриттям XIX ст. у вивченні давньої історії людства, я би навів просте етимологічне порівняння – санскритське Дьяус Пітар – грецьке Зевс Патер – латинське Юпітер».

Науковцям не лишалося нічого іншого, як припустити, що зазначені вище спільні риси є спадком тієї віддаленої епохи, коли предки сучасних і.-е. народів мешкали поруч. Нині цей висновок – практично загальноновизнане у сучасній науці положення. А теза про спільне походження і.-е. мов і народів стала фундаментом тієї галузі знання, яку М. Драгоманов свого часу називав «наукою про індоєвропейський елемент в історії».

Втім питання локалізації первісної області розселення індоєвропейців, яке ще іноді називали «центральною питанням індоєвропейстики», виявилось настільки непростим, що й нині, через понад два століття після старту наукових пошуків, серед науковців все ще немає

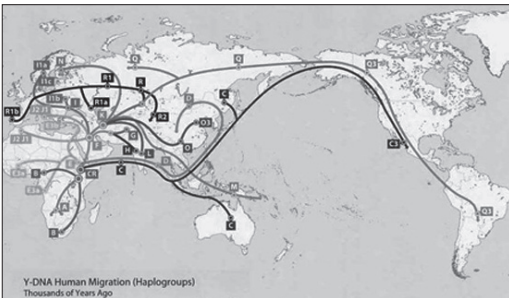
єдності у питанні про те, де, за образним висловлюванням українського мовознавця і балтиста А. Непокупного, «столя прапрадідівська хата цієї родини».

Щоправда, останні десятиліття надали істориків нових аргументів у дискусії на цю принципову історичну тему.

Замальовка 3.

ДНК-генеалогія

Йдеться, зокрема, про Y-ДНК-генеалогію – допоміжну історичну дисципліну, що базується на дослідженні нерекombінованих ділянок чоловічої Y-хромосоми. Специфіка її та, що вона не бере участі у процесі генетичної рекомбінації, а отже, передається за прямою чоловічою лінією упродовж століть і тисячоліть практично незмінною. Сучасні методи ДНК-генеалогії дають змогу визначити гаплотип – індивідуальну ДНК-генеалогічну характеристику сучасника або викопної ДНК, а також, виходячи з принципу філогенії, або родовідного дерева, об'єднати всю сукупність відомих гаплотипів у гаплогрупи – щось на зразок ДНК-генеалогічних родів в історії людства, визначивши й час життя спільного предка груп людей. Кажучи образно, як за колами на воді можна визначити вихідну «точку», куди кинули камінь, так і за гаплотипами сучасників можливо вирахувати першопредка, від якого пішли «кола» нащадків.

У прикладанні до «індоевропейської проблеми» визначальний інтерес становить той науковий факт, що предкові гаплотипи частини сучасного населення Індії, Пакистану та Східного Ірану, з одного боку, а також низки представників сучасних народів Східної Європи – з іншого, практично ідентичні і сходять до спільного предка, час життя якого визначається у межах III тис. до н. е. Йдеться про субклад R1a-Z645, що постав, найімовірніше, у Східній Європі і близько 5000 р. тому розійшовся на «умовно-арійський» субклад R1a-Z93, представлений у частини сучасного населення Середньої Азії, Ірану й Індії, та споріднений «умовно-східнослов'янський» субклад R1a-Z283, найбільш поширений серед чоловічого населення сучасних слов'янських і балтійських народів Східної Європи – українців, поляків, білорусів, росіян, латишів, литовців. Згадані народи у певній частині – ДНК-генеалогічні родичі, попри те, що історичні шляхи та долі їхніх предків розійшлися близько п'яти тисячоліть тому. Одні лишилися на своїй «прабатьківщині», у Східній Європі, інші з певних причин розселилися на схід, несучи з собою не лише особливі «східноєвропейські» гаплотипи, що простежуються й надійно датуються на усьому шляху їхніх тривалих міграцій, але й власні мови (діалекти), соціальну організацію, релігійно-міфологічну традицію, обрядовість, історичну пам'ять, власне – весь комплекс «праарійських» і водночас «праслов'янських» культурно-світоглядних уявлень, властивих батьківським теренам.

Зрештою, все це і дає методологічні підстави сучасному дослідникові у пошуках відповідей на численні питання історії Східної Європи звертати свої

погляди до індоарійської (і – ширше – індоіранської) мовної та культурної традиції.

Замальовка 4.

Чи скіфи – іранці?

Чи не найбільш відомим народом вітчизняної старовини є скіфи – згідно з переважною більшістю сучасних видань «народ іранського походження» або «іраномовні племена». Ми настільки звикли до такого визначення етнічної та мовної належності скіфів, що ставимося до нього цілковито некритично. Насправді ж таке уявлення потребує суттєвої корекції.

Варто почати з того, що сама назва *Іран* сходить до авест. *Aryāna* «Країна арійів», утвореного, у свою чергу, від самоназви індоіранських народів – *arya*. Прикметно, що в атласі з історії України для середньої школи поряд із назвою *Іран* у дужках зазначено – *Аріана*. Так само в індоєвропейському мовознавстві індоарійські та іранські мови й собі сукупно означаються *арійськими*. Тож, називаючи скіфів «іранцями» або «іраномовними», ми тим самим маємо усвідомлювати їхню належність до кола народів, означуваних арійськими. Саме про це промовляють й імена скіфських божеств і царів *Арей*, *Арес*, *Аріант*, *Арьяніт*. Осетинський термін *allon* на позначення аланів, за одностайним висновком мовознавців, і собі є бездоганним оформленням первісного *āryana* «арійський». Відтак «іраномовні» скіфи Північного Надчорномор'я постають безпосередніми нащадками тих давніх арійських народів, що замешкували східноєвропейські терени ще задовго до того, як їхня «арійська» частина вирушила у напрямку Ірану та Індії.

Водночас у скіфознавстві склалася до певної міри парадоксальна ситуація. Кількадесят етимологій скіфської ономастики з іранських мов обумовили панівну концепцію іраномовності скіфів. Класичною стала теза осетинського мовознавця В. Абаєва: ніби все, що не тлумачиться з іранської, не тлумачиться взагалі. При цьому цілковито ігнорувалася та обставина, що переважна частина скіфської ономастики не пояснювалася з іранських мов. На цей істотний перекіс у дослідженні скіфських старожитностей звернув увагу український історик В. Петров. «Вивчення решток скіфської мови, мови тубільного населення Наддніпров'я, – писав він, – від самого початку пішло хибним шляхом всупереч усім керівним засадам історично-порівняльного мовознавства. Більшість дослідників починали з того, чим має завершуватися дослідження. Невідоме проголошувалося відомим».

Водночас сучасні ономастичні дослідження пропонують індоарійські етимології низки скіфських імен – *Анахарсис* (індоар. *Ану-харша*, досл. «Якого супроводжує радість/щастя»), *Спарганіт* (індоар. *Сварга-паті*, досл. «Володар Сварги», де *сварга* у ведійській міфології – небо, рай, найвищий із трьох світів, де живуть боги і куди переселяються душі героїчно полеглих воїнів), *Пал*, *Палак* (досл. «Захисник», «Воїн», що

сходить до і.-є. дієслівної основи *ra* «захищати», «охороняти», «берегти»), *Tir-gatao* (індоар. *Дургадеві*, богиня Дурга, дружина Шіви), *Такиак* (в індоарійській міфології божественний тесля, від індоар. *такиш* – «тесати», «надавати форми»), кімерійське *Теушпа* (індоар. *Девашва*, досл. «Божественний кінь» і т. д.). На особливу увагу заслуговує побутування у скіфських іменах компонентів *сварга* «небо, рай» і *дева* «бог»: першого терміна іранці не знали, а другий в іранській традиції мав цілковито негативне значення, позначаючи девів – суперників асурів-богів, а отже, не використовувався в іменотворенні.

Прикметно, що В. Абаєв у своїх пізніх працях під вагою нових наукових даних істотно трансформував свою наукову позицію про іранське походження скіфів. «Упродовж тривалого часу, – зазначав він, – я розділяв поширену думку, що прабатьківщину іранців слід шукати десь у Середній Азії, а появу іраномовного елемента на півдні Росії слід пов'язувати з відомим оповіданням Геродота про вторгнення скіфів з Азії... Ця концепція тепер сильно похитнулася. Серед викритих нами скіфсько-європейських мовних і міфологічних зв'язків є такі, для історичного пояснення яких доводиться виходити з первісної автохтонності іраномовних племен на півдні Росії... Не скіфи прийшли з Азії, відколовшись від решти іранців, а навпаки, решта іранських племен просунулися на територію Індії, Персії та Середньої Азії з Південної Росії... Якщо раніше іранський елемент в Середній Азії вважався споконвічним, а у Південній Росії зайшлим, то тепер імовірнішим видається протилежне: іранський елемент був споконвічним в Південній Росії і зайшлим

в Середній Азії... Все стає на свої місця, щойно ми припустимо, що іранський елемент перебував на півдні Росії принаймні з початку II тис. до н. е. Це було несподіванкою для мене...».

Замальовка 5.

«Царські» скіфи і раджути

Геродот у своїй «Історії», оповідаючи про початки скіфського племені, наводить легенду про чотири (згідно з іншою інтерпретацією – три) магічні дари – чашу, сокиру, а також плуг із ярмом, що впали з неба і далися до рук наймолодшому з трьох братів на ім'я *Колаксай*. Символіка скіфських небесних дарів на ґрунті індоіранської традиції цілком прозора і характеризує тристановий поділ скіфського суспільства: жрецтво, воїнство та землеробське населення.

Найбільшим впливом у суспільстві, як і увагою істориків усіх часів, природно, користувалися представники воїнсько-кшатрійського стану (від *кшатра* – «сила, влада»), обов'язком яких була не лише війна, але й управління країною: саме до варни кшатрійців належали і царські династії. При цьому наявність т. зв. «царських» народів – відмітна риса етнічної карти Давньої України. З історичних джерел у різні часи відомі кімерійські царі, царські скіфи, царські алани (роксолани), царські сармати (базиліки), царські гелони, царські язиги, царські готи та гуни. Таке називання, вочевидь, відбивало воїнсько-кшатрійський характер цих соціально-етнічних утворень.

Найбільш відома кшатрійська верства в історії Індії відома як раджути, у санскриті *раджа-путра*, досл. «царські сини». Особливе місце в історіографії раджутив посідає книга офіцера

Британської Ост-Індської компанії і сходознавця Дж. Тода «Аннали та старожитності Раджастхану», вперше опублікована у двох томах у 1829 та 1832 роках. Сучасні дослідники вважають, що раджути сходять у своєму походженні до давніх арійських і скіфських народів, а власне раджпутська традиція зводить родоводи раджпутських родів до найдавніших царських династій та історичних персонажів, відомих ще з «Махабгарати». Раджути поклоняються Шіві та його войовничій дружині на ім'я *Дурга*, їхній символ на стягах і круглих щитах – тризубець-*трішула*, де *шула* «вістря» споріднене зі слов. *шило*. У звичаях раджпутських воїнів, до речі, було носити сережку з двома перлинами, таку само, яку, за описом Льва Диякона, мав і руський князь Святослав, «запорожець на престолі», що і сам за зовнішністю та стилем життя дуже нагадував раджути. Дослідники неодноразово звертали увагу й на паралелі між індійськими раджпутами та українським козацтвом, яке під тиском наявних фактів і собі все більш виразно постає як архаїчний релікт етнічно-станової кшатрійської верстви на теренах Східної Європи, безперервно представленої тут упродовж попередніх тисячоліть.

Замальовка 6.

Раджпутська кула і скіфи-сколоти

Якщо вести мову про специфіку внутрішньої структури раджпутського суспільства, то воно складається з окремих родових груп спільного походження – своєрідних «родів» або «племен», що означаються індоарійським терміном *kula* з широкою амплітудою значень: «сім'я», «община», «громада», «рід», «плем'я» тощо (пор. укр. *коліно* у

значенні «рід», «походження»). Кула – винятково давній термін, уживаний ще в «Рігведі» на означення великої патріархальної сім'ї, що її очолював кулапаті, досл. «захисник/батько роду/родини». Цей термін відбитий у скіфському царському імені *Сколоніт*, а також в імені антського князя VI ст. *Хільбудій*, де початкове *хіль* – іранська форма санскр. *кула* «рід». Обидва імені, отже, означають «батько/захисник/ватажок роду/племені». Таке саме значення мають і неперозорі сучасні українські прізвища Кульбіда, Куйбіда тощо.

Компонент -кула міститься і в імені родоначальника скіфів Колаксай «Цар роду», де компонент -ксай сходиться до індоіран. основи кшайя – «сила», «влада» (із нею споріднене і слов. *цар*). А також у самоназві скіфів сколоти, а коли точніше, то сколи (*s-kula), з огляду на те, що завершальне -t у назві сколоти (як, до речі, і в назві скіфи – д.-гр. *скульпта*) є скіфським показником множини. Що ж до початкового -с в етнонімі *сколи/скули*, то, очевидно, йдеться про показник сукупності, збірності (з цілковитими слов'янськими аналогіями, представленими, зокрема, в укр. *сукупність*, рос. *со-родич*). Отже, етнонім *сколоти/сколи* означає «співроди», «співплемена», «сукупність кул».

Замальовка 7.

Проща до святих місць

Арійський епос означає первісну територію розселення арійських племен терміном *Арьяварта*, тобто «Країна аріїв». Саме тут, у давній Арьяварті, і відбувалася насичена подіями історія арійських народів, зокрема знамените протистояння двох царських родів – пандавів і кауравів, опису якого присвячена

багатотомна «Махабгарата», яке завершилося 18-денною «битвою народів» на Курукшетрі – Полі Куру. Винятково важливо, що «Махабгарата» не просто оповідає перипетії цього військового протистояння: вона подає сотні імен дійових осіб, називає численні народи, наводячи факти історичних взаємин між ними, а головне – докладно змальовує географічну карту місцевостей, де розгорталися описувані події.

Особливий інтерес у цьому розумінні становить III книга «Махабгарати» під назвою «Араньяка-парва», а особливо її частина під назвою «Тіртха-ятра», або «Ходіння по криницях», де термін *тіртха* означає священне місце біля води, неодмінно пов'язане зі ставком, озером, рукавом річки чи невеличкою водоймою. Ідеться про маршрут паломництва, або прощі, давнього арія по десятках і сотнях священних тіртх, пов'язаних з діяннями певного героя чи божества, відвідання яких для прочанина вважалося неабиякою заслугою, надто коли воно здійснювалося в певний, встановлений для даної тіртхи календарно-астрономічний час.

Водночас дослідники ономастики Східної Європи вже давно звернули увагу на істотну специфіку топонімії Оксько-Донської рівнини. Тут на обмеженій території зафіксоване дивне, як на перший погляд, скупчення кількох сотень найменувань із компонентом *Колодязь/Колодезь*. Характерно, що йдеться не про найменування водних об'єктів, а (переважно!) про назви населених пунктів. Авторитетний радянський топоніміст Володимир Ніконов так писав з цього приводу: «Очевидна наявність суцільного ареалу, густо заповненого великою кількістю однорідних назв за відсутності їх за його межами. ... Між Окою,

Доном і лівими притоками Дніпра особливо часті назви Колодязь (Колодезь) з похідними. Переважно вони зосереджені на самому водорозділі та річках, що розходяться від нього – Сеймі, Сосні і Зуші. На північ і схід їх масове поширення вкрай обмежене. Суцільна зона двохсот назв населених місць утворює пояс, вигнутий широкою дугою від Балтійського моря до Азовського...».

Детальний аналіз інформації, яка міститься у деяких книгах «Махабгарати», засвідчує численні відповідності географічної карти давньої Арьярвати та Східної Європи, причому йдеться про збіг не лише у назвах, але і у взаємному розташуванні географічних об'єктів. За додатковою інформацією відсилаю зацікавлених до праць російського етнографа С. Жарнікової, що дослідила гідронімію й топонімію Волго-Окського міжріччя, а також Вологодщину з її архаїчною лексикою, обрядовістю та орнаментикою, а також до праць Степана Наливайка. Опрацювавши цей матеріал у його сукупності, вже не дивуєшся припущенню про те, що події, описані в арійському епосі, зокрема і знаменита битва на Курукшетрі, цілком могли відбуватися на теренах Східної Європи.

Замальовка 8.

Літописні племена у «Махабгараті»

Сучасна історична наука не лише не дала відповіді, але навіть і не ставила перед собою питання про те, чому назви давніх арійських народів, що беруть участь у подіях, описаних в арійському епосі «Махабгарата», напрочуд близькі до назв низки балтійських і слов'янських народів, які через багато тисячоліть, вже в літописні часи, компактно розміщувалися фактично поряд.

До прикладу, в арійському епосі фігурує знамените плем'я *ядави*, що з нього, згідно з традицією, походив Крішна, воно має й інші назви – сатвати і данави. Водночас на теренах Волині і Східного Полісся літописець знає плем'я ятви (ятвяги), відоме також під назвами *судовити* або *дайнови*. Найближчі сусіди ятвягів – *туровці* – співвідносяться з арійським племенем *турвашу*. Назва ще одного ведійського племені – *друх'ю* – винятково близька слов'янській *древгі*, *дреговичам*. Ведійське плем'я *панчала*, або *кріві*, наводить на аналогію з літописними *кривичами*. Народ *саувіра* арійського епосу співвідноситься з літописними *сіверами*. А назви ще двох ведійських племен, *далбги* та *бгоджі*, винятково близькі до назв *дуліби* та *бужани*. Додамо до сказаного, що арійський епос знає плем'я *мартьї*, що співвідноситься зі східноєвропейською *мордовою*, де у мові і нині віднаходиться виразний «санскритський» слід, *ватса* – *вепси*, *чеді* – *чудь* і т. д.

Непоодинокі відповідності віднаходимо також між арійськими племенами та народами, означуваними в історичній науці меотами, відомими з писемних та епіграфічних джерел Боспорської держави. Так, індоар. *сіндгу* відповідають *сінди* (ім'я казкового персонажа *Сіндбада*, до речі, є перською формою індоар. *Сіндгунаті* «Правитель сіндів»), індоар. *дандадгара* – меот. *дандарії*, *тхатти* – *татеї*, *шурасена* – *сіракени*, *ікшуматі* – *іксомати*.

До сказаного варто додати й характерні відповідності у назвах низки раджпутських кул і народів, відомих з історії Східної Європи:

раджпутська кула *камарі* – *кімерійці*; раджпутська кула *шака* – *саки*, *скіфи*; раджпутська кула *сурья* – *сармати*

(закінчення *-mata* в індоарійській традиції передає ідею походження чи належності); раджпутська кула *джата*, *гот* – *готи*; раджпутська кула *гуджара* – *хозари*; раджпутська кула *кангра* – *печеніги-кангри* (за К. Порфірогенетом); раджпутська кула *балгара* – *булгари* тощо.

Додатково слід відзначити також непоодинокі відповідності топонімії Раджастану – країни раджпутів – та Східної Європи, що далеко виходять за межі випадкових збігів.

Замальовка 9.

Кімерійські «царі»

Геродот оповідає, що під час наступу скіфів кімерійці, через численність війська, що наближалось, зібралися на раду, але думки їхні розділилися. Пропозиція царів була розважливіша; на думку простолюдю, слід було одійти й не наражати себе на небезпеку в боротьбі з численним скіфським військом, а царі пропонували не відступати й дати нападаючим достойну відсіч. Після цього царі розділилися на дві групи, рівні за кількістю, і почали битися. Усіх [царів], перебитих одні одними, кімери поховали біля річки Тірас – ту їхню могилу видно й досі, а коли поховали, пішли звідти, тож скіфи зайняли вже безлюдну країну...

Видається, що у зверненні до історії і традицій раджпутів – індійських кшатрїїв – віднаходить пояснення і той доволі незвичний, на перший погляд, спосіб, у який кімерські царі, за Геродотом, вирішили накласти головою і який досі не знайшов в історіографії питання прийнятного пояснення. Йдеться про особливу систему раджпутського «військового кодексу», ритуальний характер якого виявлявся, зокрема, через

низку символічних ознак, головною з яких для раджпута була героїчна смерть. Відповідно до раджпутських уявлень призначення раджпута, визначене його народженням та священною для нього «раджпуті», що обіймала широке коло понять та уявлень морально-етичного ґатунку – полягти на полі бою. Померти поза війною для раджпута вважалося ганебним, а здатися ворогу живим – цілковито неможливим. Апофеозом жертвності раджпута була «шака» – остання велика битва-жертва, у якій особливо виразно виявлявся сакральний характер воїнського служіння і яка в системі символів раджпутської воїнської культури посідала виняткове місце.

Виходячи на останню битву, раджпут одягав свій найкращий одяг, обмивав і змащував пахощами своє тіло (такий звичай відомий і серед спартів). Вважалося, що у ній раджпут мав обов'язково загинути: при цьому не особливо важливо, відбудеться це в бою проти реального супротивника чи через ритуальне самогубство. У військовому розумінні битва «шака» вже не вирішувала нічого. «Та сторона у битві, – пише дослідник раджпутської культури Є. Успенська, – що вийшла на бій у шафрановій одежі, за визначенням не могла скористатися плодами своєї перемоги, навіть якщо така трапиться; але й суперники мали розуміти, що не можуть привласнити те, за що заплачено настільки високу ціну». Земля і фортеця, за яку клан приніс жертву у битві шака, мали, за традиційними раджпутськими поняттями, залишитися за ним, а коли підрустять спадкоємці, нове покоління клану вийде на війну та зможе відновити справедливість. Тож у подібній ситуації клан вживав усіх заходів для того, аби зберегти й забезпечити

дітей-спадкоємців правлячого клану і по можливості дітей клану загалом. У цьому розумінні позиція кімерських «царів» постає цілком відповідною традиційним уявленням про честь і смерть кшатрія шляхом ритуального самогубства в бою.

За традицією, характерною і для раджпутів, після загибелі «кімерських царів» над ними було насипано високий курган, який, оповідає Геродот, можна було побачити ще за його часів.

Замальовка 10.

«Херсонеська присяга»

1890 р. на центральній площі Севастополя було знайдено дивний камінь із написами. Як з'ясувалося, знахідка є унікальним документом – присягою громадян давнього Херсонеса, складеною у III ст. до н. е. давньогрецькою мовою. Особливу увагу дослідників привернув шостий параграф присяги, де містилося одне-єдине слово, яке фахівцям з давньогрецької мови витлумачити так і не вдалося. У перекладі цей уривок звучав так: «Я охоронятиму для народу састер і не розголошуватиму нічого потаємного ні елліну, ні варвару, що могло б зашкодити державі...».

Це загадкове слово – *састер*, – лише один раз ужите в присязі. Складність полягала в тому, що давньогрецька мова, якою було складено документ, такого слова не знала, тож і текст присязи лишився не до кінця зрозумілим: що за *састер*

мав охороняти херсонесець і чого він не смів розголошувати еллінові чи варвару? Припускали, що під час написання присяги різьбяр помилився, тож дослідники почали виправляти цю «помилку», наближаючи слово до існуючих грецьких понять і термінів, хоча жодне таке виправлення все одно не прояснювало тексту. Найбільше дивувало, що різьбяр припустився помилки в такому важливому документі і що цю помилку не було виправлено одразу.

Минуло сто років після віднайдення документа, аж доки мовознавець академік О. Трубачов віднайшов відповідь там, де його попередники її навіть не шукали, співвіднівши загадковий термін *састер* із індоар. *-śāstrā* – «священні тексти», «релігійний звід». *Шастри* в арійській традиції – збірники священних настанов, де стисло викладалися різні сакральні значимі для арія тексти. Все життя давнього арія, як і сучасного індійця, регламентувалося приписами, викладеними в шастрах, найпершою і найавторитетнішою частиною яких були веди. Ці приписи сукупно склали морально-етичні засади суспільства, т. зв. *дгарму*, що охоплювала такі категорії, як моральність, чеснотливість, праведність, неухильне дотримання громадських та релігійних обов'язків, ладу й порядку. Цікаво, що ще на початку ХХ ст. перший видавець і коментатор присяги В. Латішев, виходячи лише зі змісту її, висловив здогад, що *састер* може означати щось на зразок «сукупність законів».

Інша річ, що бодай якоїсь відповіді на питання про те, а звідки цей ключовий у релігійно-етичній лексиці термін потрапив до лексики жителів давнього Херсонеса, історична наука так і не дала.

Замальовка 11.

Хотинська фортеця

Хотин – назва, знаменита в українській історії. 1621 року об'єднане військо Речі Посполитої та українського козацтва під проводом гетьмана Сагайдачного здобуло тут славу перемогу над турками...

Проте що означає назва *Хотин*? Народна етимологія пояснює її походження від міфічного чоловіка на ймення *Хо*, що обгородив землі тином, звідки нібито й *Хотин*. Українські академічні ономасти тлумачать назву від слова *хотіти*: мовляв, це місце завжди приваблювало давніх поселенців, які хотіли жити саме тут. Обидва тлумачення, зрозуміло, далекі від дійсності.

За свідченням джерел, розміщене на високому правому березі Дністра місто Хотин здавна відігравало важливу стратегічну роль, а про фортецю (спершу дерев'яну), що існувала тут, відомо ще принаймні за часів Руської держави. У Раджастхані, країні раджпутів, ледь не кожне місто має фортецю, індоар. *kota, kata*, це слово споріднене з укр. *хата*. *Koma* – одна з найбільших фортець в Раджастхані на березі р. Чамбал (фортеця *Чембало* відома і в Криму). Термін *kota, kata* відбитий, зокрема, у назвах п'яти печенізьких фортець на Дністрі, що їх у Х ст. наводить Костянтин Порфирогенет. У такому разі назва *Хотин*, оформлена від основи *kota* суфіксально, тлумачиться як «Фортечин» і виявляється цілковитим семантичним відповідником сусідньої назви *Кам'янець* (суч. Кам'янець-Подільський на р. Смотрич).

Аналогічно слід тлумачити й назву *Хотів* на Київщині: тут, на високому плато площею близько 31 га між сучасними Хотовом і Феофанією, існувало добре укріплене скіфське *Хотівське городище* VI–V ст. до н. е. Залишки городища, коріння якого сягає доби бронзи, виявлене й поблизу *Хотянівки* на Київщині. У зв'язку з індоар. *kota* характерною видається й назва козацької фортеці *Кодак*, розташованої поблизу першого дніпрового порога.

Принагідно слід сказати про синонімічний індоарійський термін *var, vara* «твердиня, фортеця», що сходиться до дієслівної основи зі значенням «обгороджувати, захищати» (пор. у Б. Грінченка *обвóрити, обвóритися* «обгородити», а також *обóра, обвóра, вóр'я* «огорожа»). Згаданий термін присутній, зокрема, у давній назві Ужгорода – *Унгвар*, назвах *Варин, Сквира*, назві готської фортеці *Сківарін*, що означає «Міцна/Могутня фортеця», і под.

Замальовка 12.

Лексичні сходження

До сказаного вище долучимо вже давно встановлену лінгвістичною наукою виняткову близькість балтійських і слов'янських мов із санскритом, що стосується не лише основного лексичного фонду, але й граматичної будови, тотожності численних префіксів, суфіксів, часток, кличної форми тощо, не властивих іншим мовам індоєвропейської мовної родини. На тлі численних слов'янсько-санскритських лексичних сходжень хотілося б звернути увагу на деякі, що стосуються соціальної та господарської термінології. Частина з них сформовані компонентом *-go* – «худоба», «корова» (пор. слов. *говедо* з аналогічним значенням).

Так, українське означення домогосподаря *хазяїн* тотожне індійському *gosain*, де *go* «корови, худоба», а *sain* «власник, господар; владика, бог». Отже, слово *хазяїн* первісно означало «власник, господар худоби». Та й саме слово *худоба* близьке до санскр. *gudabha*;

gotra «череда корів», де *go* «корови, худоба», а *-tra* суфікс місця; споріднене з укр. *отара*;

gošala «корівник», досл. «місце худоби», тотожне укр. *кошара* «загорожа для худоби»; синонім терміна *кошара* – *обора* – знаходить відповідність у індоар. *abhivara*, де *abhi* – префікс зі значенням «довкола, навкругж», а *vara* – «загорожа»;

goraka, досл. «пастушок» – пастушицько-воїнський танок, де *go* «корови, худоба», *ra* «захисник», а *-ka* зменшувальний суфікс – тотожне укр. *гопак*;

gora – дрібна адміністративна одиниця (округа) у давній і середньовічній Індії; співвідноситься зі слов. *губа* (територіально-адміністративна одиниця у Давній Русі, судова округа), а також *жуна* з подібним значенням у південних та західних слов'ян;

govirya – досл. «плата за коров'яче молоко», споріднене з д.-слов. *вира* – плата, відшкодування за провину, злочин і под.;

grāma – «село», термін споріднений з укр. *громада* у значенні «сільська община»;

vis – «рід», «плем'я», споріднене із слов. **vьsь* зі значенням «село»; санскр. *vispati* (досл. «батько роду») означає «старійшина», «ватажок роду/племені», в іранських мовах внаслідок чергування початкового *v/g* прибрало форми *gušpati*, а це знайоме нам Господь, що дослівно означає «Захисник усіх», «Батько всіх».

bija – «зерно», «сім'я», споріднене з укр. *збіжжя*;

mantha – «терти», «натирати» – укр. *мантачити* «гострити косу», *мантачка* «брусок для гостріння коси» тощо.

Замальовка 13.

Козацька антропонімія

Виразні індоарійські риси простежуються у козацькій термінології й антропонімії. Гадаємо, зовсім не випадково, з огляду на раджпутсько-козацькі сходження, в іменах і прізвищах запорозьких козаків відбилися імена індуїстських богів Крішни та його старшого брата Балвіра-Баладеви (*Крішненко, Болудей, Білдей, Бельдій, Балвір* і под., *Шиваненко, Рудрименко, Рохманенко* тощо).

Численні раджпутські роди зводять свій родовід до т. зв. «місячної династії», що сходять у своїх витоках до легендарних персонажів «Махабгарати». Зачіску Шіви – покровителя раджпутів – прикрашає півмісяць, а численні раджпутські правителі мали компонент в імені або шанобливу приставку до імені *Чандра* – «Місяць». Водночас серед козаків і сучасних українців і нині побутують прізвища *Шандра, Шандрук, Шандерка, Шандренко* і под.

Однією з найвідоміших раджпутських династій є *Томари*. В сучасних індійських мовах термін *tomara* означає «спис». Рід Томарів добре відомий і серед козацької старшини, причому на родовому гербі Томарів зображено півмісяць ріжками вгору. А також шестикутну зірку, що утворюється накладанням двох трикутників – одного вершиною вниз, а іншого – вершиною вгору і символізує єднання двох творчих енергій – чоловічої та жіночої. На щитах раджпутів зображено трикутник вершиною вгору,

що символізує чоловічу енергію, а на шаблі – вершиною вниз, що символізує енергію жіночу. Вважалося, що жіноча енергія, поєднана з чоловічою, робить воїна непереможним. Недаремно шаблю і індійському раджпуту, і українському козакові подавала мати, дружина або кохана дівчина. Та й в українських піснях і думках шабля – улюблена й віддана дружина, кохана.

Прізвище *Мазена* тлумачиться з індоар. *Mahira* (в іранській огласовці *Mazera*) й означає «Захисник-Оборонець країни»; компонент *-ра* міститься і в прізвищі *Бульба*, досл. «Могутній захисник», де індоар. *bala* «сила», «міць», «могуть».

Козацькі й сучасні українські прізвища *Шарій, Шаравара, Шарварок, Шарварко* можуть пояснюватися в світлі санскр. *шара* – «стріла», *шаравара* – «сагайдак», тим більше, що козакам добре знайоме і прізвище *Сагайдак, Сагайдачний*. Від санскр. шала «спис» утворені санскр. *шалака* «списник», «воїн зі списом». В українців і нині побутують прізвища *Шалака* й *Шалак*. Козацьке прізвище *Шамшур* тлумачиться через посередництво санскр. *шамшер* «шабля». Індоар. *шаура* «герой» привертає особливу увагу не лише у зв'язку з початковим *савро-* в етнонімі *савромати*, але також у контексті козацької антропонімії на кшталт *Шавло, Шавро, Шаула, Шаура* тощо.

Ім'я *Бгішма, Бгішмака* «Грізний», що його мав знаменитий персонаж «Махабгарати», тотожне українському прізвищу *Бушма, Бушмака*. Індійський термін *raśtrapati* «володар країни-держави» і його синонім *raśtrapa* відповідають козацьким прізвищам *Розтропа* й *Розтрипа*. Прізвища *Хонта, Хобта, Гонтар* сходять до індоар. *gopta, goptar* «захисник,

воїн». Прізвище *Оксюта* співвідноситься з індоар. *Укшіта*, досл. «Ярий», «Наснажений». *Сковорода*, *Сковерда*, *Сковерденко* – індоіран. *saka* «могти, бути сильним, могутнім», *vardha* «рости, посилюватися, дужчати», досл. «Примножувач сили».

Дендеберя – індоар. *Дандавіра* «Богатир-булавник», «Воїн з булавою», «Ватажок». *Канцюбера* – індоар. *Канчавіра* «Осяйний, Блискучий, Славний герой». *Кулябера* – індоар. *Кулавіра* «Герой роду». *Пребера* – індоар. *Правіра* «Могутній герой».

Рай, *Рева*, *Реут* – *rai*, *rao*, *reut* «князь».

Козацький термін *паланка* тлумачиться з індоар. *pala* – «дружина», «військо» та *anga* «частина», тобто *паланка* – це «частина, підрозділ війська» (є термін *чатуранга*, дослівно «чотири види військ», що позначає гру в шахи).

Козацький *бунчук*, що був зроблений із насилених один на один кінських хвостів, згадується ще в «Рігведі», а його назва пов'язана з індоар. *punchh* «хвіст».

Слово *бандура*, пояснення якого Г. Хоткевич пропонував шукати у санскриті, пов'язане з дієслівною основою *ванд/банд* «славити», «оспівувати», «величати».

Замальовка 14.

Влес, Мокоша і Діва-Обида

Одним із імен бога Шіви є *Вріш*, тобто «Бик». На слов'янському ґрунті індоар. *Вріш* трансформувалося у *Влес* (*Велес*), що його мав «скотій» бог у слов'янській міфології. З ім'ям останнього, у свою чергу, споріднене й ім'я християнського покровителя худоби – святого *Власа*, *Власія*.

Мокоша – єдине жіноче божество в язичницькому пантеоні Володимира – це

дружина Шіви Махеші. При цьому ім'я *Мокоша* не має жодного стосунку до словосполучення «Мати коша» або дієслова «мокнути» і сходиться до індоар. *маха* – «великий», *іші* «богиня», тобто «Велика Богиня». Вона насамперед богиня-берегиня, покровителька й спасителька воїнів, захисниця обложених ворогом міст.

Слід згадати Діву-Обиду «Слова о полку Ігоревім», що з легкої руки сучасних істориків і мовознавців постала як символ роз-

брату, кривди та смутку. Насправді ж компонент *обида* тут споріднений з індоар. *apida* – «корона», тож Діва-Обида насправді «Діва у короні». Йдеться про образ Богородиці – хранительки і берегині міста, відомої ще з часів Херсонеса Таврійського (літописного Корсуня) та його богині Діви, прикрашеної т. зв. баштовою короною, що своїми обрисами нагадувала зубчасті фортечні мури (згадаймо у зв'язку з цим Влахернську Божу Матір, охоронницю стін Візантії, що мала й ім'я Баштової Божої Матері). Зовсім не випадково «Слова о полку Ігоревім» завершується оповіддю про те, як князь Ігор після повернення з походу відвідав храм Богородиці Пирогощі на Подолі, де термін *Пирогоща* є лише руським варіантом д.-гр. *πυρούτισσα*, що й означає «Баштова».

Замальовка 15.

Основний міф «Рігведі»

Слід бодай коротко згадати ще один важливий напрямок компаративістських студій, який разом із порівняльним мовознавством стояв біля витоків сучасної індоєвропеїстики. Йдеться, зокрема, про численні сходження, що простежуються

між арійськими та слов'янськими народами у їхніх світоглядних уявленнях, віруваннях, звичаях та обрядовості, особливостях календарного циклу, міфологічних і казкових сюжетах тощо.

До таких, зокрема, належить і т. зв. «основний міф «Рігведи», що оповідає про битву громовержця Індри з могутнім асуром – демоном Врітрою. Як зазначав І. Нечуй-Левицький, цей сюжет зберігся і в українському фольклорі – веснянках, колядках, щедрівках і деяких народних танцях весняного циклу. Збереглися й імена його головних дійових осіб – Індри та Врітри. Індра тут виступає як Іван Княжевич або Іван Громоверх, що вирушає визволяти з полону красну дівчину (Сонце, Весну), а Врітра, що тримає її в полоні – як злий цар Ворот або Воротар, досл. «Перегороджувач», «Загороджувач» (ця ідея збереглася і в укр. *ворота*). В іншій пам'ятці арійських народів – «Рамаяні» – злий і підступний демон Равана (укр. *Ревун*), підславши невимовної краси оленя, підступом викрадає дружину Рами Сіту. Водночас найдавніша міфічна форма грізних зимових сил в українському фольклорі – то дивний олень з дев'ятьма рогами, якого нагледіла у віконце Господиня-Сонце й звеліла спіймати для себе.

Скажемо також про *гаївки* – обрядові пісні-веснянки, названі так нібито через те, що співалися в священних гаях понад річками. Проте, ймовірніше, слово *гаївка* споріднюється з індоар. дієслівною основою *-ga* «співати, величати, славити», від якої утворене індоар. *gāya* «пісня, спів». Тож *гаївка* означатиме «співанка», «величальна пісня».

В індоарійській традиції, очевидно, слід пошукати відповіді і на значення терміна *коляда, календи, календар*. Як

відомо, *календи* – латинське означення перших днів місяця-молодика. У Давньому Римі в день народження молодого місяця жерці скликали людей до Капітолію, головного храму, й урочисто сповіщали про народження нового місяця – настання *календ*. Вважають, що слово «календи» походить від латинського *calo* (від *calare*) – «проголошую, скликаю». Втім є й індоар. *kalendu*, що краще відбиває специфіку поняття, розкладаючись на *кала* «часточка, крайчик, шматочок» та *інду* «місяць». Тобто Календу означає «Частинка Місяця». Щодо терміна *календар*, то в санскриті *kala, kalan* «час», *дгар* «тримати», отже, *календар* досл. «часодержець».

Епілог

«Предки індійців на півдні України? Чи не надто сильне припущення? – запитує О. Трубачов. І сам відповідає: «Ні, не надто, тому що наші (слов'янські, іранські, індійські) спільні предки колись мешкали саме тут. В загальних рисах це відомо давно. Але науці потрібні нові факти, щоб краще знати, як вони спілкувалися між собою, коли розійшлися своїми шляхами, хто і як довго лишався на своїх місцях».

Непохитний авторитет вітчизняного мовознавства О. Стрижак писав: «Сучасна наука, очевидно, ще до кінця

не збагнула як грандіозності, так і сміливості тих т. зв. індоарійських лінгвістичних (і не тільки!) проблем Північного Причорномор'я, які щойно встали на весь зріст перед численними дослідниками його старовини».

Радянський і російський філолог академік В. Топоров зауважував: «Є всі підстави твердити, що «причорноморська» індоарійська – реальність, що впевнено й недвозначно заявляє про себе, і цього не відмінюють окремі випадки, що викликають сумнів, з якими можна було б посперечатися або запропонувати нові варіанти тлумачення... Та обставина, що низка фахівців зустріли новітні дослідження у цій царині стримано або насторожено, пояснюється, звичайно, настільки несподіваним проливом в новий простір, з одного боку, і інерцією мислення, що неохоче прощається зі звичними уявленнями (або навіть їх відсутністю) і не встигає за новим – з іншого».

Вітчизняна наука справді не встигає. Проте це не її провина, це її біда. Пригадаємо, що розквіт вітчизняної орієнталістики кінця ХІХ – початку ХХ ст. завершився трагічними для українського сходознавства подіями 30-х років ХХ ст., символом яких стала доля нашого видатного співвітчизника А. Кримського і наслідки яких повною мірою відчутні й нині. «Тож звідки сучасному молодому історикю, – риторично запитує вітчизняний історик С. Білокінь, – взяти ту загальну освіченість, вільну орієнтацію у джерелах і літературі, володіння давніми мовами, класичними та модерними методами дослідження? Наші молоді вчені вчилися у людей, які вже самі небагато знали, тож і сподіватися на швидку регенерацію кадрів не випадає».

Для доповіді ми підібрали лише незначну частину фактів. Насправді їх значно більше, і їхня кількість постійно зростає. Ми свідомо не зачіпали особливо близької автору цих рядків теми індоіранської гідронімії Східної Європи. Втім у даному разі, коли лік іде на сотні й тисячі ономастичних фактів, важлива вже не кількість, а концепційний висновок про те, що історія арійських, скіфських і слов'янських народів суть єдина історична проблема, що так само потребує єдиної переконливої відповіді. Сучасний стан досліджень з цього питання дає всі підстави твердити, що така відповідь вже незабаром буде запропонована. Тож завдання найближчих років – не лише продовжити розпочате, але й звести воедино всі наявні дані, комплексно осмислити їх, запропонувати нову концепцію вітчизняної давньої історії. Бодай частково виконати це завдання покликаний проект НДР, що його планується подавати на конкурс цьогоріч.

Так склалося, що саме Інститут українознавства став піонером цього напрямку у вітчизняній науці, а водночас однією з небагатьох вітчизняних наукових установ, у якій присутня тематика давньої історії. В Інституті історії України відділ давньої історії відсутній. На історичному факультеті КНУ серед викладачів кафедри давньої та нової історії України немає жодного фахівця зі стародавньої історії. Вже традиційно цю роль перебрали на себе археологи, проте синтетичний підхід до історії, на жаль, не їхня сильна сторона і не їхня сфера відповідальності, що й бачимо за результатом, коли початки слов'ян найчастіше відносять до перших писемних свідчень про них, тобто до I тис. н. е.

Проте хіба може бути так, що слов'янські мови, вірування, імена, назви, гаплотипи існували багато тисячоліть доти, виявляючи відповідності на різних рівнях із рештою і.-е. народів, проте самі слов'яни постали лише у I тис. н. е. Посилатися лише на писемні й археологічні джерела і при цьому цілковито ігнорувати джерела лінгвістичні, фольклорні, ономастичні, ДНК-генеалогічні, просуваючи певні «політкоректні» гіпотези – це або кричуща нефаховість, або свідомо диверсія проти вітчизняної історії.

Втім це питання потребує окремої розмови. Що стосується нинішньої, то хочеться завершити її віршем українського дослідника, балтиста А. Непокупного. Гадаємо, ці рядки найкраще підведуть певний поетичний підсумок сказаного вище:

*Свіча згоряє, і останній подих
У літописця рве часів зв'язок...
Але історія веде й по сходах
Билин і дум, легенд а чи казок.*

*Аж в ту епоху, в загадці велику,
Де бронза та залізо – імена.
Коли віки собі не знали ліку,
А мовам тільки снились письмена...*

*О, скільки каменю уклали люди
У міць доріг, що з'єднують міста!
Та найтривкіша шляхова споруда –
Повітряна стежина з уст в уста.*

*І хоч народи розійшлись одвіку,
І кожен з карти різно промовля,
Течуть в піснях їх однойменні ріки,
Як ще одна в них мова і земля.*

Сергій НАЛИВАЙКО
orcid.org/0000-0001-8162-1340
кандидат історичних наук,
директор НДІУ